

XCHA'WOJK'OL:
CHAJPANBIL K'OPETIK TA BATS'IL K'OP

SEGUNDA PARTE:
CAPÍTULOS ESCRITOS EN LENGUAS MAYAS

SBABIAL CHAJPANBIL K'OP
SK'OPLAL BATS'IL WINIK
MARIANO ESTRADA AGUILAR

Te cholbil k'op banti ya kil jba

Bin ora ayinon, ta lajuneb xcha'winik jabil; te jbalumilal nojel ta yaxal k'inal, chambalmetik, ja'maletik, mutetik sok te'etik. Spisil me ine ja' sjoytayejon kolel, ja'nix yu'un la jk'uxubta, ma' la jkuts'inlan; ja'xan ch'ulteslambil ta kolilkotik te bin ut'il la yalbon ka'i te jme' jtat ta chol bil K'ope. Jun te cholbil k'op ja' yu'un te *Switsul tat Juan*, te jich ya yal:

Te snan te tat Juan ja' jtul tut ach'ix te lajuneb o cha'lajuneb ya'wilal k'alal te abot swol yal yu'un Ajaw, yajwal te witsetik, te ja'etik. Te tut ach'ix bajt sok snan ta tam puy ta ja', tey a lub te tut ach'ixe, la sjilan sba ta lum, tey och swayel ta ye'tal te lejch ton; ja'xan te snan nok'ol ta stamel puy. Tey abot swol yal yu'un te Ajaw, ja'xan maba la sna'.

Ta xchebal u te tut ach'ixe jajch ta wokol, ja'xan ma la sna'ik bin yu'un. La yik'ikbael ta jtam alal ants' yu'un ya xbiyulambot te sch'ujt banti te k'ux a ya'i. Albotik yu'un te jtam alal ants' te tut ach'ix swoloj yal. Te sme' stat ma la sna'ik bin ut'il la swol yal te tut ach'ixe, ja'xan ma'yuk bin ora ya xlok' ta na. Te tut ach'ix jichnix euk ma' la sna' bin ut'il k'ot ta pasel.

Ta sbalunebal u te tut ach'ix ayin te yal te la sbiilin Juan; ja'xan wokol ya xbajt sojluk yu'un k'ajk'al te alal, ma xch'ab ta ok'el. Te schu'chu mamal cha' bajt yilik te jtam alal ants' te ma la

sna' bin ut'il ya slekubtes te alale. Te schu'chu bajt xcha' ilxan te prinsipaetik yu'un slumal. Albotik yu'un te ak'a spasik k'in, ja'xan ma la stabeik slekubel. Ta swayich snan te alal la ya'i te k'op banti albot te yu'un ya stajbe slekubel, ak'a yikbael banti wolot, ak'a stijbeyik ya'i te ts'uyajtik lawux tonetik. Jich la spasik, jich lekub te alal.

Bin ora mamalixa te tat Juan, namal chikan ta ilel yu'un te yu'el. Jun k'ajk'al chiknaj te sk'oel soldadoetik te tal ta uts'inwanej; chajp sk'oplal te ya yabey sbaik sok. Ja' nailij te tat Juan ta yolil te ipal winiketik, ayto sk'an jtebxan maba ya staik banti te ya yabey sbaike, la sjok'obey ta jujutul te swinikab te ak'a yak'ik ta ilel te bin ya sna'ik spasel. Spisil lek la ya'iyik te nail la yak' ta ilel te slab jtul kerem te slabinej chuch; t'unot yu'un yan te ja' slab te xkuj, tal te yan ja' te choj, te tumin chij, jich ta jich. Jilemnan jtul kerem te maba ya sk'an ya yak' ta ilel te bin ya sna'e, ja'to k'alal la yutsil k'optayik la yal: "Tey ya xtal abi, sk'ebuk ya jlok'esbeyex atse'ejik". Wil jajchel ta ban jukul k'alal banti yakal xchiknajtesbel sbaik, jun limlim ton banti tsopajtik yok te slab smololab te sti'patijeje. Te k'opojel xchi, k'alal wil jajchel te kerem ts'apal k'oel te stsantsewalul, jaw k'o ta lum, jaw och ta ch'ulchan. Te tat Juan nopijbael tey ta tsantsewal, la snikulan ta yilel teme tulan, laj yal: "Ja' ini kerem lek ay, jtebnax kuxiyel ya sk'an... ya xboon sok ta milaw; te ja'exe ya xjilex". Mato

lok'em baela te ipal winiketik la sk'ambeyik yu'un ak'a yak' sba ta ilel sok bintiwan ya sna' spasel euk. "Lek ay, teme jich yak amulanike". La stsak snajbate', la sts'ap ta lum, la slok'es te spixjol, la skajan ta sni' snajbate'. Ta patil moa te bin ut'il sts'eunaj ya spas te spixjol, jichnix ya spas euk te balumilal. Sok ja' ini paselil, te winiketik xch'abluj bael.

Te tat Juan bajt ta milaw sok te stsajbil kerem. Xchebal a ochik ta yut lum Bach'ajon, moik ta sba sni'il te ch'ul na yu'un pamal ta sit k'inal teya, jich ya xju' yu'un te milaw. Te tat Juan la sk'ambey te kerem yu'un ak'a stsa banti lek ya yak' sba sok maba ak'a sut sit teme kanabujul te tujk', sok teme ay bin jchajp sts'ototet ta spate. Jich ya x-abot yu'el yu'un te tat Juan sok jich ya xba'witsaj te yatel.

Te tat Juan la sutp'in ta tujk' te snajbate'e sok jajch ta aw yu'un jich ya x-ilot yu'un te skontrae. Ta yoralelnixa ilot yu'un te soldadoetik te bin yak spabel te tat Juan, jajch ta tujk'ayel, ja'xan stukel sok te spixjol la stejkanlan te sbak' tujk'etik, ja'to k'alal a laj te sbak' te tujk'e. Ja'xan te kerem k'alal bin ora la sut sit ch'ay te yu'el ak'bil yu'un te tat Juane. Skaj yu'un te la sk'ases k'op te kerem cham, ja'xan te tat Juan la stsob te bak' tujk' yu'un ya sut te sjak'ojbil.

Jich la yipal milbel te soldadoetik te tat Juan, jich ju' yu'un. K'alal bin ora la sut sit te tat Juan la yil te kerem ta tan busul jilel; ko tey ta banti ay, ja'xan te ta yut lum milot yu'un jtul jyakubel winik. Te ta xchamen bak'etal te tat Juan lok' te sch'ulel sutbij bin ut'il stat.

Ta ora ini te tat Juan nainem ta wits te ja'nix sbiilinej, aywan jun lewa ta San Manuel, *municipio* yu'un Palenque, Chiapas, te banti ayinon ta waxakeb yu'un *noviembre* ta lajchayeb balunlajuneb winik yobajk'.

Ta Bach'ajon K'alal ta San Manuel

Te San Manuel ay ta jun slomlej, olintaybil ta witsetik sok ja'etik. Te muk'ul ja' nabil sba ta sbiil Chacamax, aywan ta lajun winik *metro* te ta na banti K'alal ora nainemonkotik, banti ayinon; ja'xan ma'yuk stukel te jtat sok te jchu'chu mamal.

Te jchu'chu mamal ja' sbiil Mariano Estrada, stukel ayinem ta tut lumalil ta sts'eel yut lum Bach'ajon. Te sbankilab te jtat ya yal te jchu'chu mamal joy ora ay ya'tel ta slumal; te wen sna'ojik ja' la ya'telin te kapitanil te ja' ya swentain spasil te bin ya yich' tuunel ta k'inetik yu'un te slumale.

Te jchu'chu mamal j-a'tel ta ja'mal winik, jich euknix te jtat; ja'xan te jtat la yijk'itay te slumal (Bach'ajon) ban ayin ta skaj yu'un cham te stat ta swaxakebal k'ajk'al yayinel. Ja'xan ta xchebal jabil cham euk te snan. Te sbankil te jtat la spas ta yo'tan sbeyomal sok euk ta tejklum Palenque (tut meba obol lumalilto, ja' te sjoytayej te snaik ta kukub) ban a'tej bin ut'il swinik jk'ulej kaxlan. Te jtat aywan yu'un chaneb jabil k'alal k'ot ta yan k'inal. Tut-toa te jtat a'tej ta sna te jkaxlanetik, ta spokel sets', stijel ja'malmut sok te smutil na, k'alalto bin ora ju' stsakbel te jkemplum tak'in, jich winikinot bin ut'il te sbankil.

Ayix skolela, te jtate sok te sbankil k'alal la xchol yilik banti ya x-och ta k'an k'inal, banti ya xwe'ik. Jich jun k'ajk'al te jtate, bajt ta paxial ta San Manuel; bajt yu'latay jtul swix te tey nujpunem ae. Ja'xan ta skaj ya sna' kaxlan k'op te jtate, mekel la sjokin ta na'inel te jkaxlan, ik'ot yu'un te j-a'teletik yu'un San Manuel yu'un ya xkoltaywan ta sk'asesel k'op, jich te j-a'teletik jchajpanwanejetik yu'un k'inal te ja' ora lijk ta p'istiklambeyel te sk'inalik. Teya me ine, ta yutsil yo'tan te j-a'teletik yu'un jchajpanej k'inal ik'ot ochel ta komonal. Jich la snabey sba te jnan te ayinemto tal ta yan lumalil, ja'xan julem tal sok te sme' stat te ta San Manuele. Ja' yu'un te cha'tul kijts'in winik, jo'eb yantsilel sok jo'on ayinemonkotik tey ta lumalil; ja'xan maba tey ta yo'tik tejklum Palenque.

Te kochel ta tsoblej yu'un ja'mal winiketik

Jo'on la jnop jun yu'un *primaria* ta jlumal, ja'xan te snopel ta *secundaria* lok'on ta xcholel, jich k'ot jun k'ajk'al te jtat la yik'on tal ta tejklum Palenque, tey la yak'on jilel ta kanantayel yu'un jtul jkaxlan ants yajwal te jchon we'elil.

Te ka'tel ja' te mes na sok spokel sets', ja'xan bin ma' la jmulan ja' te ta yorail we'el spisil te yalatak te ants jukajtik ta we'el; ja'xan te jo'on nok'olon ta sluptiklambeyel swe'elik, ja'xan ma chikan bin ora ya xwe'on. Tey la jnop ta ko'tan te jo'on yan kristianoon ta yolilik, jich ora la jnop jsujtel sok jme' jtat; lok'onbael ta slok'ibal jtejkum yu'un ya jtsak te nail karo te la yik'onbael ta San Manuele. Te bin ora k'oon, te jme' jtat yakik ta yalel ta sjojk'olambey sbahik binwan kilel te ta jtejkume; toj ch'ayel yo'tanik yu'un k'alal ochon ta yutna. Ja' jba lok'el sok slajibal yu'un snopel jun ta snaul *secundaria*, k'axto bayel jawila, la jlajin yilel ta juerail.

Ta 1986 sok 1987, ochon ta jun tsoblej te syomoj bayel lumalil te ta spamlej Santo Domingo, switsil sok yol ja'mal yu'un *norte* ta Chiapas. Ja' ini tsoblej yakal sk'ambel te ya xchapambot te swokolik yu'un k'inak sok te yutsil slumalik bin ut'il te be, ja', k'ajk', snaul poxtayel sok snaul te nopjun ta jujun lumalil.

Ta yan k'ajk'alil, a'tejon bin ut'il jnopteswanej ta Patricio, *municipio* yu'un Playas de Catazajá; tey jach kich' ta muk' sk'oplal te k'ajk'al ta sojlel, ja'xan ma xtaawan ku'un ta sts'akaytesel te ka'tel bin ut'il te jnopteswanej sok yanxan ts'akaytesel te ka'tel bin ut'il te jjomwanej ta tsoblej banti ochemone. Ja'xan wen la jmulan te a'tel bin ut'il te jnopteswanej, meel ya x-a'tejon sok te bik'tal alal; ja'xan te stalel te muk'ul yok sk'ab te nojptesel ma la smulan, ja'xan k'ax bayel te uts'inel sok ay jtul ajwalil te ja' ya yil bin ut'il ya xk'ax te k'ajk'al ku'un. Ja' yu'un la jnop ta ko'tan te ya xlok'on sok la jchol yan ka'tel banti ya xtaawan ku'un yilel te tsoblej. Jich te ochon ta a'tel ta snaul xchonel pak' te ta jtejkum Palenque, jajchon ta smesel te yutna, ja'xan lok'on ta yajwalinel te snaul xchonel pak'; ja'xan ta patil cha'lok'on ta skajnix bin ut'il te lok'on ta yan a'telile. Ta patil ochon ta chombajel mo'kojel, yu'un jo'onix ya kajwalin jba, jich ma'yuk mach'a ya

swalaksutilanon; ja'xan te bin ora k'ot kula'tay te jlumal banti ayinemon toj ch'ayel ko'tan te stukel k'ot jta te jme' jtate, te swaxakebal yal snich'an la lok'emik ta slumal ta skaj yu'un te lok'ik ta nopjun te cha'oxtul, te yantik yu'un la nujpunik sok te ay yan cha'oxtul ta skaj te a'tel bin ut'il te jo'on.

Sok te jmolol la jchajpamkotik yu'un ya sujtonkotik ta nainel ta San Manuel, ta skanantayel te jme' jtat, sjokinel sok jich lek ya xk'ax k'ajk'al yu'un te kal jnich'ankotik. Ta wen lek chapbil k'op sujtonkotik ta ora ta San Manuel, tey nainonkotik ta sna jme' jtate. Jukeb jabil ta patil, te jtat sok jo'on jach jtejk'ankotik te ts'akubil ton jna' banti nainemon sok te oxtul kal jnich'an, te jmolol sok jo'on. Jokol ya yal te jich k'ot ta na'el ta ora ini, ya xu' ya jpas te a'tel ta tsoblej te banti ka'teline te soltesel k'op sok tijwanej yu'un te Comité de Defensa de la Libertad Indígena (CDLI); tsoblej te chiknaj te la snik sba ta yolil tal te chanwinik jabil.

Ta 1992 sok te babeyal nojptesel yu'un te slok'esel nojk'etalil

Te tijwanej yu'un te CDLI te xchapoj sbaik te jujutul j-a'tel yu'un jujun lumalil te la snik sba ta 1986. Wakeb jawil ta patil, k'ax bayel la snik sbaik, ay te beel, te xchiknajtesel sbaik, te slaman sbaik, te chukel, te milel sok bayel majel uts'inel yu'un ajwalil ta stojol te ja'mal winiketik te yakal snikbel sbaik ta banti ochemon euke. Jich nok'ol spasbelik bin ora te CDLI la sta ik'el yu'un ak'a k'otikuk ta snopel snikel te slok'esel nojk'etalil nikbil yu'un te yo'tik ch'ayemix Instituto Nacional Indígenista.

Te tijwanejetik yu'un CDLI la xchajpanik stikonel cha'tul kerem tijwanej, jich yu'un te Diego sok jo'on k'oonkotik ta Oajaka ta *enero* ta 1992. Ma'yuk jtebuk ya jna'kotik spasel te slok'esel nojk'etalil, yanxan ma jna'kotik bin yu'un te ik'otonkotik. Ja'nax ya jna'kotik te ay bayel te bin tulan sk'oplal ta jlumalkotike; te jo'onkotik, bin ut'il te keremonkotik ta chapbil k'op, te tijwanejetik, jich te boonkotik ta Oajaka ta nojptesel.

K'alal bin ora ayonkotik ta nojptesel, te lumaliletik nok'olik ta lamlej yakal sk'ambelik sok yantik k'anelil, te skoltayel te bayel chukeletik smololabik

te tsakotik yu'un ajwalil ta yan k'ajkalil la snik sbaike. Te chukel sok uts'inel yu'un ajwalil jachtiklambot slab yo'tanik te lumaliletike, ja' yu'un bayel la koj tal te winiketik ta jol *municipio* ta Palenque, yawil banti tal ta ju'el te beel sok te lamlej.

Te xchukel jmololabtik yu'un te lumaliletik te la snik sbaike, ta ajk'abal yu'un *diciembre* ta 1991, k'ot ta chapel te ta CDLI sok yan cheb tsoblejetik te beel k'alal ta muk'ulum Mejiko. Te slok'el te beel la sta sba sok julelkotik ta nojptesel te ta slajibal u *febrero* o sjajchibal *marzo* yu'un 1992.

Ban k'alal ya jna'kotik, te sjajchibal te slok'esel nojk'etalil ja' ya'tel te ajwalil. Ja' te yo'tik ch'ayem INI ay ta yo'tan slok'esel nojk'etalil, te sts'umbal sk'in jme' jtatik; ja' yu'un la yabey ta slumal te ja'mal winiketik ta spamal Mejiko (sokonkotik euk) te a'tejibaletik te ya slok'es te nojk'etalil yu'un ak'a yich lok'eslanel te bin wen t'ujbil ay ta pasel ta lumalil. Jich jajch ta tsobel bintik muk' sk'oplal ta sts'umbal jme' jtatik. Te bin paselil chikan ta ilel te ya xbojawan ta sit sok ta spat, ja'xan jna'ohtik te ajwalil ya smulanotik ta nojk'etaltik sok ta pasbil ton yu'un *museo*; ja'xan ma smulanotik bin ut'il kuxul ch'ichbak'etotik. Ya sk'anotik bin ut'il t'ujbil ya yil te sakil winiketik, ja'xan ma bin ut'il bats'il kuxul ants winiketik; ja'xan ya sk'an ya yich' ael te nojptesel lek la xchajpanonkotik ta snikel binti ma jnabeykotik sba, ta patil sutp'ij ta muk' sk'oplal yu'un te nok'ol snikbel sba te lumalil. Maba nabil teme muk' sk'oplal, patilto la kilkotik.

Ta skaj te la jnopkotik snikel te a'tejibal ya slok'es te nojk'etalil sok te a'tejibal banti ya xchajpanote, la spas la jlok'eskotik te snojk'etal te beel ta swaxakebal k'ajk'al sjajchel, ja' k'ot jtajkotik. Te ka'telkotik ma ja'uknax te slok'esel snojk'etal te beel, ja'xan la jka'telinkotik "skojtesel k'opojele" ta jujun lumalil banti tikonlambil lok'el te jbeeletike. K'alal la yilik te nojk'etalil te lumalil, la smulanik te k'ax lom ts'akal la sna'ik bin ut'il ta lok'elbaele, jel ta ts'ajalik ta yolil te binti yakal ta k'oel ta pasele; ma spaj te jtebnax ya x-abot yilik ta niwak j-a'tel televisione. Te ta k'axel solet te k'ajk'al bayelxan bin la jnopkotik, la jna'kotik te muk' sk'oplal te bin yak jpasbelkotike.

Te snojk'etal bats'il winik bin ut'il bats'il k'op

K'ax-xan bayel k'ajk'al te bin ora la jnop ta ko'tankotik te nojk'etal bin ut'il ku'unkotik, la jchapkotik te ya yich' tuunel ta leka, chikan bin ut'il ya xtukin ku'unkotik; la jchapkotik te spisil binti ya yich' lok'esel ya yich' chiknajtesel, ja'xan te yu'un ta lumalil bayel bin tulan te yakalix ta k'oel ta pasele. "Ma' ja'uknax ya jk'ankotik ya awilik te k'inetik, lekwan te spisil te binti yakal ta k'oel ta pasele, bin ut'il ya xwokolijonkotik, bin ut'il ya xk'ax ku'unkotik wi'nal, bin ut'il ya jtsobjbakotik, bin ut'il ya jkoltayjbakotik ta stojol te jk'ulejetike (binut'il te mach'a ay swakax sok te polosia), ja' te mach'a ya smilonkotik bin ut'il te bol chambalam. Ja' ak'a yilik te ta nojk'etalil ku'untik bin ut'il ya yilonkotik te mach'a maba pajalonkotik soke! Ja' ak'a yilik bin ut'il ya xk'ax ku'unkotik k'ajk'al ta steel te jkuxlejalkotike!"

Jich jajch te yan yach'il tuunel nojk'etalil bats'il winik: ta yalel, ta xchiknajtesel te bats'il k'ope. Yalel ta yutil k'alal ta yan lum, ta yan lum k'alal ta yutil jlumaltik, k'alalxan ta yutil ko'tantik. Yalel yu'un ya yich' yip te a'telil ta tsobleje, yanxan yu'un jich tey ayotik ta bin ta laj soletal ta snikel sba spisil te tsoblejetik yu'un te ja'mal winiketike.

Ta jawilto yu'un 1992 k'alal ora, ja' ka'telinej te yalel k'op te ta tsoblej, jpasoj lajuneb xcha'winik nojk'etalil, banti jo'eb xcha'winik ja' nojk'etal, te yan jo'ebe ja' te xchiknajtesel k'opojele. Spisil me ine ja' yu'un lumalil.

Te k'opojele te bin ya yich' tael ta ael ta swenta nojk'etalil ya yich' ilel bin a'telil tulan sk'oplal te ta tsobleje. Ja' ka'telinej skojtesel ta nojk'etalil te bin muk' sk'oplal te ta tsobleje. Nail ya yich' tsakel ta jun, patil ya yich' jojk'olanel sok ya jchajpan bin ut'il ya jpas te nojk'etalile. Tey ya yich' chajpanel sok te lumaliletike, yu'un ya yich' jojk'olambeyel, sok sk'opojele bin xchiyik yu'un te bin ya yich' tael ta ael te ta nojk'etalile; yanxan ya kochintaykotik te yantike sok ya yich' cholet ta junetik yu'un lek ya xlok' te a'telile. Maba ja'uknax ya jlok'es te nojk'etalile, ja'xan jo'onix ya jchajpan sok jo'onix ya kak'tiklan ta ilel ta jujun lumalil te a'telile. Ta slajibal te yak'el ta

ilel te ta lumalile, ya yich' jojk'oyel bin xchiyik yu'un te bin taot ta ael ta nojk'etalile. Jujun u ya yich' u'latayel te lumalil banti ya yich' ilel te yach'il o sk'aal nojk'etalile. Ja'nix te lumalil ya sk'anik te ya yich' ak'el ta ilel te nojk'etalile, ya sk'anik bin t'ujbil sok bin muk' sk'oplal ya sk'an ilel. Ja'xan te jo'on ya kich'bael yantik nojk'etalil yu'un ya xkoltaywan ta yich'beyel sbelal te k'opojel ya xtaot ta ilele.

Te nail nojk'etalil lek pasbil ja' te *Beel Xanich*, ju'em ta jawil 1992. Jich jajch te ipal nojk'etalil binut'il *Woje, yo'tik sok sbajtelk'inal* te ju' ta 1998, te ya xchol kiltik sbeel te tsoblej Xanich k'alal bin ora jajch talel. Ja' ini biilil ja' Xanich ta ch'ol sok ja' sbiil te tsoblej ku'unkotik te syomoj lumalil ch'oletik, tseltaletik, sokeetik.

Te yan nojk'etalil ja' te *Lo'il k'in*, te ju'em ta 1999. Ja' ini ja' jun ts'umbalil ta Bach'ajon. Te Comité de Defensa de la Libertad Indígena (CDLI) la yich' ta muk' sk'oplal te k'ine, meel ma'yukix ya spasot te ta jlumalkotik tseltal te li ta ajan k'inal. Jel ta ch'ay ta ilel bin ora lok'ik tal ta Bach'ajon k'alal li'i ta ajan k'inal yu'un Palenque, Chiapas.

Te yan nojk'etalil te sbiil *Yantsul bats'il winik*, ju' ta jawil 2003, te ban ya sk'an ya xchiknajtesbey yil te winik ta swenta te muk' sk'oplal te antsetike. Te yan nojk'etalil te ju' jpasbelkotik ta 2005, ja' sbiil *Yelaw te sbeel bats'il winik*, ja' jun a'telil wen t'ujbil ya kil, meel stsoboj spisil te sbeel sok snikel sba te bats'il winiketik ta slajun xcha'winik jabil te laj ju' li' ta *norte* yu'un te Chiapae. Ya xjajch yal yu'un te sba tsoblej yu'un bats'il winik ta 1974, sok ay snojk'etal te tsoblej te la jta ta k'ejbil jun ta Centro de Derechos Humanos Fray Bartolomé de Las Casas. Ta slajibal te nojk'etalil ja' ya xtaot ta ilel te sk'intayel te puyetik yu'un sapatistaetik ta u' yu'un *agosto* ta 2003.

Te yan nojk'etalil ju' ta 2006, ja' sbiil *Xchamel swayich te meiltatil*, banti ya kiltik bin ut'il laj ch'ayix ku'untik spisil te binti ay ku'untik: ta jts'umbaltike, te ja'maltik, te jk'opojeltik, te jwe'ib kuch'eltike. Te nojk'etalil ya yalka'iytik bin ut'il te jts'umbaltike jajch sts'ak sba sok te yan ts'umbalile, bin ut'il bat'sil winik jajch kiltik te sjelonel te la sutp'ijotik ta meba obol yu'un, beyomal sok te ma'yuk jk'oplaltik yu'one.

Te yan nojk'etalil te muk' sk'oplal ju'em ja' te sbiil *Viejo Velasco*, ta banti ya stsob kiltik bin ut'il te la swokolinik xchajpanel k'inal te ta ja'mal Lacandona sok ya yak' kiltik mach'atik te bin la spasik, jich bin ut'il ajwalil sok lumalil. Ta ini chajpanel lok' ta milel te jun lumalil meba obol sbiil *Viejo Velasco, municipio* yu'un Ocosingo, Chiapas, ta oxlajuneb yu'un *noviembre* ta 2006.

Te slajibal nojk'etalil ju' ta 2008, ja' sbiil *Yan ilel*. Ja' ini ya yal yu'un k'inetik, yomlej a'tel sok swokol te oxeb lumalil bats'il winik ta Mejiko, *norte* sok *sur* yu'un Veracruz sok ta ja'mal yu'un te Chiapae. Te nojk'etalil ya yak' kiltik ja' te namajtik yiloj sba lumalil jun pajal te swokolik, te meba obol ayik, te ma'yuk te snaul te nopjun, ja'xan junax yo'tanik ta komon a'tel sok slekilal te lumaliletike.

Ya spas ya kalkotik te nojk'etalil sojlix bin ut'il jk'asesej k'op ku'unkotik. Te jlumalkotik k'aj sok, jich muk'ub sk'oplal yu'un te ya xtukin ta na'ulanel bin ut'il ayotkotik ta ora ini; jich ya xju' ya jta te jkoleltike. Te jun wen chikan sk'oplal te snojk'etal bats'il winik ja' te ya x-och ta komaw ban ay wokol ta lumalil yu'un ma'yuk bin tulan ya xk'ot ta pasela, jich bin ut'il te ta nojk'etalil, ya tsobawan ta k'opojel, jich te maba ya xlok'ik ta wokol te lumalile. Sok maba ja'uknax, yanxan ya xkoltaywan ta stsobel kiptik sok ta stsobel lumalil. Jna'ojkotik te ayto ya sk'an te a'tel sok chikan te ban yakal kilbeltikbael.

Te pasbilkotik ta namal k'inal

Te nojk'etalil ya jpaskotik ya xtukin yu'un ya yich' yip te komon a'tel ku'unkotike, maba yu'unuk ya kabeytik smulan te sakil winik o *museo*; teme *museo* ya sk'an jun a'telil yu'un t'ujbil ya yil, lek ay ya kabeytik, sok ya xbo'onkotik ta muk'ul k'in. Ja'xan te ta muk'ul k'in *internacional* yu'un te snojk'etal bats'il winik ya jchiknajteskotik, ya yich' pukel, te pajalotkotik sok yan lumetik ta balumilal. Jich bin ut'il te nojk'etalil *Xchamel swayich te meiltatil*, te ya stsobe sk'op te oxtul mamal bat'sil winik, jun guarany

ta Paraguay, jun huichol yu'un Jalisco, Mejiko, sok jun quechua ta Bolivia. Ta slajibal, pajal ya xlaj k'opojik ta yoxtulul, jun pajal ya snop ta yo'tanik. Jich bin ut'il ya sna' te guarany jich ya sna' te quechua. Pajal muk' sk'oplal yu'unik te lum sok te ch'ul lumetike.

Yu'un jo'onkotik te muk'ul k'in ja' yawil banti te a'telil maba ja'uknax ya xtukin yu'un te jlumaltike, ja'xan sok te ajlan lumetik, yolil sok yajk'ol Amerika. Ta *internacional* banti k'oemonkotik ya kak'kotik ta ilel te bats'il jlumaltik ta ora ini. Jich k'ot ta pasel te ta sjukebal muk'ul k'in ta spamal balumilal yu'un *Cine y Comunicación* yu'un jlumaltik te ju' ta pasel ta jtejkum Wallmapu, Santiago de Chile, ta 2004. Maba ja'uknax k'oon te ta muk'ul k'in, koonbael ta ajlan k'inal ta Tirúa, ta sts'eel Islas Magallanes, te banti la jtajba sok te batsil winiketik mapuche. Stukel la smulanik snopel spasil te komon a'tel yakal ta ju'el ta jlumalkotik, ta skaj yu'un te la jpuk-kotik ta ilel te nojk'etalil sok la jpajkotik te a'telil, toj ch'ayel yo'tanik yu'un te pajal jwokolkotik ta uts'inel sok te sk'oplal te bats'il winike.

Ya jpajyotik bin kilel sok te ayix chanlajuneb o jo'lajuneb jawil, ma spaj sok. Te name yan yilel ja', jujutul bajajtik ta slumal, ta yol ja'mal; ja'xan ma'yuk mach'a ya sna' teme ta a'tel, ma'yuk mach'a ya sna' teme ay bin spasojix. Ja'xan bin ora ay te ban ya jtajbatik sok ta *internacional*, ya jnabeyjbatik sok te yantike, ya xjajch jtaulanjbatik, jich k'un'kun ya xjajch ta muk'ubel te muk'ul yombleje. Yo'tik ini ay muk'ul yomblej yu'un te alk'op bats'il winik ta spamal Amerika Latina, k'ax lek ya kil te nok'olon ta k'oel tey ta Coordinadora Latinoamericana de Cine y Comunicación de los Pueblos Indígenas (CLACPI). Teya me ine ya jtajbakotik sok te alk'op te ay ta Brasil, Amazonas, Bolivia, Canadá, Uruguay, Paraguay, Argentina, Guatemala, Colombia, Estados Unidos de América, Ecuador, Perú, Chile sok yantik slumalik te bats'il winik ta Mejiko. CLACPI ya jna', maba ya xba lajuk, maba jna'tik bin ut'il ya xk'ot ta lok'el. Ta jamal ya kal, te jo'onkotik maba pajalix te bin ut'il ya jk'aseskotik te k'op te bin ut'il te nameye.